

Е. И. ДАНИЛОВА, В. А. ШИДЕНКО,
В. Д. ДЯЧЕНКО, С. П. СЕГЕДА

Нестор-летописец — антропологическая характеристика

Резюме

Исследование основано на изучении костных останков Нестора-летописца, хранящихся в Государственном историко-архитектурном заповеднике Киево-Печерская лавра.

Методом антропологии определен возраст, воспроизведен общий облик и дан графический портрет талантливого древнерусского историка-публициста.

Нестор-летописец прожил 60—65 лет. Он был астенической конституции и для того времени имел средний рост. Его лицо характеризовалось выразительностью, но имело спокойные черты. Лоб высокий, выпуклый. Нос средневыступающий со слабо вогнутым профилем. Старческие изменения выразились главным образом в потере большинства зубов и в атрофии альвеолярных отростков.

По комплексу главнейших антропологических особенностей Нестор-летописец имел наибольшее сходство с восточнославянским населением Среднего Поднепровья периода Киевской Руси.

Е. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ

Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою емаллю

Одним з характерних компонентів комплексу прикрас з виїмчастою емаллю специфічного східноєвропейського стилю¹ є підковоподібні фібули. Це найчисленніша група прикрас (нараховується майже 100 знахідок), поширених на великій території від північно-східних районів Польщі до Волго-Окського басейну, а на південь — до середини частини басейну Дніпра. Всі фібули бронзові, литі.

Підковоподібні фібули з виїмчастою емаллю широко залучались для вирішення питань походження, датування, розновидження виїмчастих емалей у Східній Європі, а також їх етнічної приналежності². Проте на сьогодні більш-менш докладно вивчені знахідки цих фібул з району Прибалтики³, запропоновано еволюційні ряди, схеми відносної та абсолютної хронології, встановлено їх зв'язок з археологічними культурами балтських та фінських племен першої половини I тисячоліття н. е.

Розглянуто також знахідки з Волго-Окського басейну⁴. Інтерпретації ж знахідок з території Середнього Подніпров'я приділялося значно менше уваги. Так, Х. А. Моора вважав, що ці емалі є результатом прибалтійського впливу, про що свідчать нечисленність знахідок, особливо раних — II—III ст.⁵ Б. О. Рибаків пов'язував підковоподібні фібу-

¹ Коло речей комплексу окреслене в роботі: *Спицын А. А.* Предметы с выемчатой эмалью. — ЗОРСА, 1903, т. 5, вып. 1, с. 161—191. Наведена назва запропонована в роботі:

² *Hackman A.* Die Emailfibel von Wäriälä im Kirchspiel Pälkane. — SMYA, 1912, N 26, S. 221—222; *Hjarne E.* Bronsfyndet från Storkage — Fornvännen, 1917, N 12, S. 166—172; *Moora H.* Zur Frage nach der Herkunft des ostbaltischen emailverzierten Schmucks. — SMYA, 1934, N 40, S. 83—84; *Moora H.* Die Eisenzeit in Lettland bis Etwa 500 n. — Chr. Tartu, 1938, t. 2, S. 105—109.

³ Крім наведених праць, див.: *Шмидехельм М. Х.* Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. — V в. н. э.). Таллин, 1955, с. 72, 98—100, 116, 119—120; LAA, 1978, kn. 4, p. 107.

⁴ *Смирнов К. А.* Дьяковская культура (материальная культура городищ между речья Оки и Волги). — В кн.: Дьяковская культура. М., 1976, с. 48—29; *Смирнов К. А.* Городище Графская Гора. — КСИА АН СССР, 1977, № 148, с. 80.

⁵ *Moora H.* Zur Frage., S. 84.

Таблиця. Список знахідок підковоподібних фібул з виїмчастою емаллю Середнього Подніпров'я та їх аналогій

№ пп	Місцезнаходження	Джерело
<i>Середнє Подніпров'я</i>		
1	Букрин I, окр. знах.	ГИМ. Коллекционный список. Отдел археологический 2-й, № 44202/12.
2	Липлява Те ж	<i>Брайчевський М. Ю.</i> Мистецтво стародавніх східних слов'ян. — В кн.: Історія Українського мистецтва. К., 1966, т. 1, с. 131, рис. 99.
3	Гростянець » »	ДП IV, табл. VII, 200.
4	Черняхів I » »	ДП VI, табл. XXI, 340.
5	Невідоме » »	<i>Mooga H.</i> Die Eisenzeit ..., s. 118, N 8.
6	Київ. Оболонь. Уроч. Луг IV. Поселення. Культурний шар	КДІМ, № 2293/64675.
7	Голов'ятине, окр. знах.	<i>Бобринський А. А.</i> Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 г. — ИАК, 1916, № 60, с. 5, рис. 15.
8	Кононча I Те ж	КДІМ. Археологічний каталог (далі — АК), № 17094; Інвентарна книга відділів Скіфії та грецьких колоній (далі — ІК), № 12346с.
9	Букрин II » »	ГИМ. Коллекционный список ..., № 44202/11.
10	Кононча II » »	<i>Макаренко М.</i> Борзенські емалі і старі емалі України взагалі. — В кн.: Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928, с. 87.
11	Гришинці » »	ОАК за 1902 г. Спб., 1904, с. 131, рис. 223.
12	Невідоме » »	ІК, № 12953ас.
13	Кол. Київська губ.	<i>А. С.</i> Предметы... с. 175, рис. 225.
14	Кол. Київська губ., окр. знах.	<i>Kaczynski M.</i> Siedemdziesiąta Rocznice otwarcia wystawy zbiorów Jozefa Choyowskiego w warszawskiej «Zachecie». — WA, 1973, N 32, (2) s. 150, rys. 10.
15	Хмільна, окр. знах.	ДП IV, табл. XI, 280; <i>Брайчевський М. Ю.</i> Вказ. праця, с. 131, рис. 99.
16	Невідоме Те ж	ДП IV, табл. XI, 279; НА ІА АН УРСР, ф. 13, № 110/5.
17	Кол. Канівський пов., окр. знах.	КДІМ. Описание собрания памятников материальной культуры, найденных на Украине, принадлежащего Ф. Ф. Кундеревичу, с. 79, табл. VI, 13.
18	Черняхів II, окр. знах.	ДП VI, табл. XXI, 341.
19	Кол. Київська губ. Те ж	АК, № 31471.
20	Кол. Канівський пов. » »	АК, № 12986.
<i>Басейн Вілі-Німану</i>		
21	Кол. Віленська губ., окр. знах.	<i>Kulikauskas P.</i> Op. cit., № 4, p. 46; LLM, kn. I, N 168, 242.
22	Малишки. Городище культури штрихованої кераміки. Культ. шар	<i>Митрофанов А. Г.</i> Железный век Средней Белоруссии. Минск, 1978, с. 73, рис. 22, 23. Старажытныя скарбы Беларусі. Минск, 1972, № 6.
23	Саргенай (м. Каунас). Грунтовий могильник центральнолитовського типу. Пох. 203 (234).	<i>Kulikauskas P.</i> Op. cit., № 5, p. 46—47; LLM, kn. I, N 166, 242.
24	Румшішкес, окр. знах.	<i>Michelbertas M.</i> Op. cit., p. 94, pav. 25.
25	Велікушкес. Городище штрихованої кераміки. Культ. шар.	<i>Kulikauskas P.</i> Op. cit., № 8, p. 48—49; LLM kn. I, N 164, 248.
26	Ракенай. Грунт. мог., зруйнов. пох.	<i>Kulikauskas P.</i> Op. cit., № 7, p. 48; LLM, kn. I, N 258, 264.
27	Жадавайняй. »	<i>Kulikauskas P.</i> Op. cit., № 6, p. 47—48; LLM kn. I, N 167, 249.
28	Бакшай, зруйнов. пох.	<i>Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tamaševičius A.</i> , Op. cit., p. 228, pav. 153;

№ пп	Місцезнаходження	Джерело
29	Бакшай, ґрунт. мог., зруйн. пох.	Ibid., p. 228, pav. 153.
30	Межоніс. Курганний могильник східнолітовського типу. Кург. 2, пох. 5.	<i>Kaczyński M.</i> Materyaly z cmentarzyska kurhanowego badanego w 1934 r. w miejscowości Miezano, pow. Świeciany na Wielenszczyźnie (LSSR). — WA, 1963, N29 (2), s. 124, rys. 13.
31	Межоніс. Ґрунт. мог., східнолітовського типу, пох. 1	<i>Antanavičius I.</i> Medzoniu (Prienuraj) kapai. — <i>Krastotyga</i> , 1970, t. 5, № 2, p. 133, pav. 2,3;
32	Межоніс, пох. 3.	Ibid., p. 136, N 4, pav. 4,6.
33	Район м. Вільнюса	<i>A. C.</i> Вказ. праця, с. 184, рис. 188.
34	Воронішкес, кург. пох. 11 в.	<i>Kuitkauskas P.</i> Op. cit., N9, s. 49; LLM, kn 1, N 259, 264.

*Мазурське Поозер'я
(західнобалтійська культура)*

35	Бабієнта I, мог., пох. 57.	<i>Moora H.</i> Zur Frage ..., S. 82, abb. 8;
36	Барглув Двурни, мог., пох. 4А.	<i>Moora H.</i> Die Eisenzeit ..., S. 117, N 2;
37	Лабана, мог., пох. 57.	<i>Okulicz J.</i> Pradzieje ..., s. 419, rys. 201d;
38	Мойтнини, мог., пох. 35.	Ibid., s. 412, rys. 196d.
39	Нетта, мог., пох. 81А.	<i>Hollack E., Peiser F. E.</i> Das Gräberfeld von Moythinen. Königsbergi Pr., 1904, taf. VI, 35, farbta 35.
40	Баргліково, мог., пох. 206 в.	<i>Kaczyński M.</i> Problem zrocznicowania ..., s. 276, rys. 5, 8.
41	Нові Зідзруй, мог., пох. 120.	<i>Moora H.</i> Die Eisenzeit ..., S. 117, N 10.
42	Вішка, мог., пох. «у» (2 екз.)	Idem, S. 117, N 33.
43	Рачки, мог., пох. 1 (2 екз.)	<i>Bujack G.</i> Die Bronzen mit Glasflub im Prussia—Museum.— In.: Prussia. Königsberg, 1891—bd. 16, s. 190, taf. II, y.
44	Бабієнта I, мог., пох. 309.	<i>Okulicz J.</i> Pradzieje ..., s. 412, rys. 196g.
45	Ґрунайки, мог.	<i>Moora H.</i> Die Eisenzeit ... № 7, S. 117, Idem. N 13, S. 117.
46	Ендрихово, мог.	Idem. N 18, S. 117.

Басейн Західної Двіни

47	Кол. Вітебська губ., окр. знах.	<i>A. C.</i> Вказ. праця, с. 169, рис. 189.
48	Релінки мог. Х ст.	Там же, с. 184, рис. 280.
49	Прекуле.	<i>Urtans V.</i> Latvijas iedzīvotāju sakari ar slāviem I g. t. otrajā pusē. — AE, 1968, t. 8, lsp. 75.

*Узбережжя Балтійського моря
(культура кам'яних могильників Естонії)*

50	Ябара, С (біля огр. VIII).	<i>Шмидехельм М. X.</i> Вказ. праця, с. 72, рис. 15, 1.
51	Ярве, огр. I	Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896, taf. 26.

Басейн Волги

52	Графська Гора. Городище дяківської культури. Культ. шар.	<i>Смирнов К. А.</i> Городище ..., с. 78, рис. 1, 1.
53	Кузнечики »	<i>Дубынин А. Ф.</i> Городище Кузнечики в Подмосковье.— CA, 1970, № 1, с. 160, рис. 6, 12.
54	Дякове »	<i>Смирнов К. А.</i> Дьяковская культура, с. 84, табл. V, 21.
55	Гріхорученське »	<i>Третьяков П. Н.</i> К истории племен верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э. — МИА, 1941, № 5, с. 36, рис. 13, 4.

№ пп	Місцезнаходження	Джерело
56	Кузьмінське, мог. «рязанського» типу, пох. 21.	<i>Спицын А. А.</i> Древности бассейнов рек Оки и Камы. — МАР, 1901, № 25, табл. XV, 5. Там же, табл. XXIX, 11. <i>Наскран А.</i> Op. cit., s. 217, abb. 33. <i>Петербургский И. М.</i> К вопросу об экономических связях Мордвы в I — начале II тысячелетия нашей эры. — Труды Морд. НИИЯЛИЭ, 1976, вып. 52, с. 135, рис. 3, 6.
57	Муром, зруйн. пох.	
58	Кір'янова, курганний мог. давньоруського часу, пох. 23.	
59	Мордовська АРСР, мог.	

Басейн Дону

60	Дурово, окр. знах.	<i>А. С.</i> Вказ. праця, с. 185, рис. 285.
----	--------------------	---

ли перш за все з північно-західною частиною ареалу дніпровських або київських емалей, на відміну від інших типово південних місцевих форм⁶. І. К. Фролов вказував на місцеве виробництво підковоподібних фібул на Середньому Дніпрі, але під впливом «культурного імпульсу» з Прибалтики, який стимулював виробництво дніпровських виімчастих емалей з IV ст.⁷

В літературі немає повного зведення знахідок підковоподібних емалевих фібул на Середньому Дніпрі; класифікація, датування, порівняння зі знахідками інших територій не проведені. Разом з тим сам факт наявності їх тут, як і інших емалей, оцінюється деякими дослідниками як свідство балтського впливу⁸, що є однією з суттєвих підвалин концепції про етнічну спільність населення Середнього Подніпров'я та Прибалтики⁹ і доказу міграції балтів¹⁰ у V ст.

Переконалися у слушності чи помилковості цих думок можна лише тоді, коли буде створено детальну типологію кожної категорії знахідок середньодніпровських прикрас з емаллю, картографування їх типів, побудову еволюційних рядів та їх датування¹¹, здійснено публікацію всіх знахідок, їх порівняльний аналіз з аналогічними речами, зокрема прибалтійськими, дослідження з точки зору історії одягу¹².

Ці завдання стосуються і підковоподібних фібул, причому не тільки середньодніпровських, але й інших, оскільки досліджено їх нерівномірно.

Завданням цієї статті є картографування, класифікація, датування підковоподібних фібул Середнього Подніпров'я при залученні всіх опублікованих аналогічних предметів з інших територій з метою синхронізації і встановлення типологічних і хронологічних співвідношень.

Дослідження даних прикрас пов'язане з певними джерелознавчими та методичними труднощами. По-перше, з 20 відомих нам знахідок* лише одна пов'язана з конкретною пам'яткою — культурним шаром піз-

⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 50.

⁷ Фролов И. К. Вещи с выемчатой эмалью и их распространение. — В кн.: Проблемы этнической истории балтов. Тез. докл. Рига, 1977, с. 42.

⁸ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — МИА, 1970, № 163, с. 51—52.

⁹ Седов В. В. Реч., Arheologija un etnografija, 1968, N 8. — СА, 1971, № 2, с. 301.

¹⁰ Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—VI вв. — АСГЭ, 1976, № 17, с. 97—98.

¹¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 49.

¹² Вернер И. К происхождению и распространению аятов и скламенов. — СА, 1972, № 4, с. 111.

* Підрахунки проведено за архівними та фондowymi матеріалами ІА АН УРСР, КДМУ, ДІМу та наявними публікаціями (таблиця).

нюзарубинського поселення на Оболоні у Києві **. Решта — окремі знахідки, з яких 12 пов'язані з околицями десяти населених пунктів, а решта локалізується в межах колишньої Київської губернії (рис. 1; таблиця, 1—20).

По-друге, окреслений стан джерел примушує датувати наявні знахідки лише за аналогіями, перш за все прибалтійськими (рис. 2; таблиця, 21—46). Можливість аргументованішого визначення абсолютних

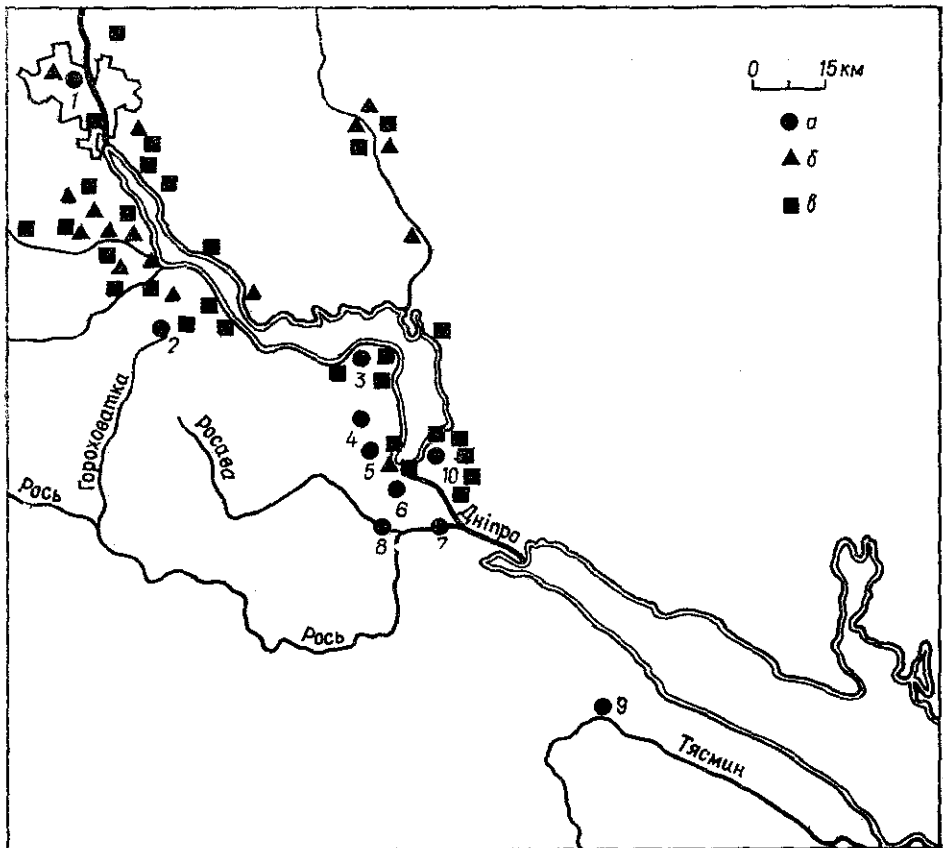

Рис. 1. Схема розповсюдження підковоподібних фібул коло виїмчастих емалей на Середньому Дніпрі та пам'яток пізньозарубинського (I—II ст.) та київського (III—IV ст.) типів.

1 — Київ. Оболонь; 2 — Черняхів; 3 — Букрин; 4 — Грищинці; 5 — Тростянець; 6 — Канівський р-н; 7 — Хмільна; 8 — Кононча; 9 — Голов'ятине; 10 — Липлява.

a — підковоподібні фібули; б — пізньозарубинські старожитності (I—II ст.); в — пам'ятки київського типу III—IV ст.

дат, хоча б щодо виникнення тих чи інших форм, нерозривно пов'язана з необхідністю уточнення відносної хронології. Труднощі в цьому плані пов'язані з недостатньою розробленістю методики класифікації підковоподібних емалевих фібул.

Класифікаційні схеми А. Гакмана, Е. Ярне, Х. А. Моора та М. М. Міхельбертаса накреслюють загальну лінію еволюції форм від невеликих не дуже масивних екземплярів, до «барочних», багато оздоблених ¹³.

Разом з тим у цих роботах не охоплено весь наявний матеріал, не приділено належної уваги стилістичному аналізу прикрас, детальної

** Висловлюю подяку Г. М. Шовкопляс за дозвіл послатися на неопубліковану знахідку, а також В. М. Данилецьку, що першим визначив її та звернув увагу автора.

¹³ Hакман А. Op. cit., S. 221—222; Hjarne E. Op. cit., S. 166—172; Moora H. Zur Frage., S. 83—84; Moora H. Die Eisenzeit., S. 105—109; LAA, kn. 4, p. 107.

класифікації власне підковоподібних емалевих фібул не було вироблено, не ставилися питання методики, що, імовірно, можна пояснити ширшим колом проблем, які розглядалися авторами.

В нашій роботі зроблено спробу виробити детальну класифікацію підковоподібних фібул з виїмчастою емаллю на основі методики фор-

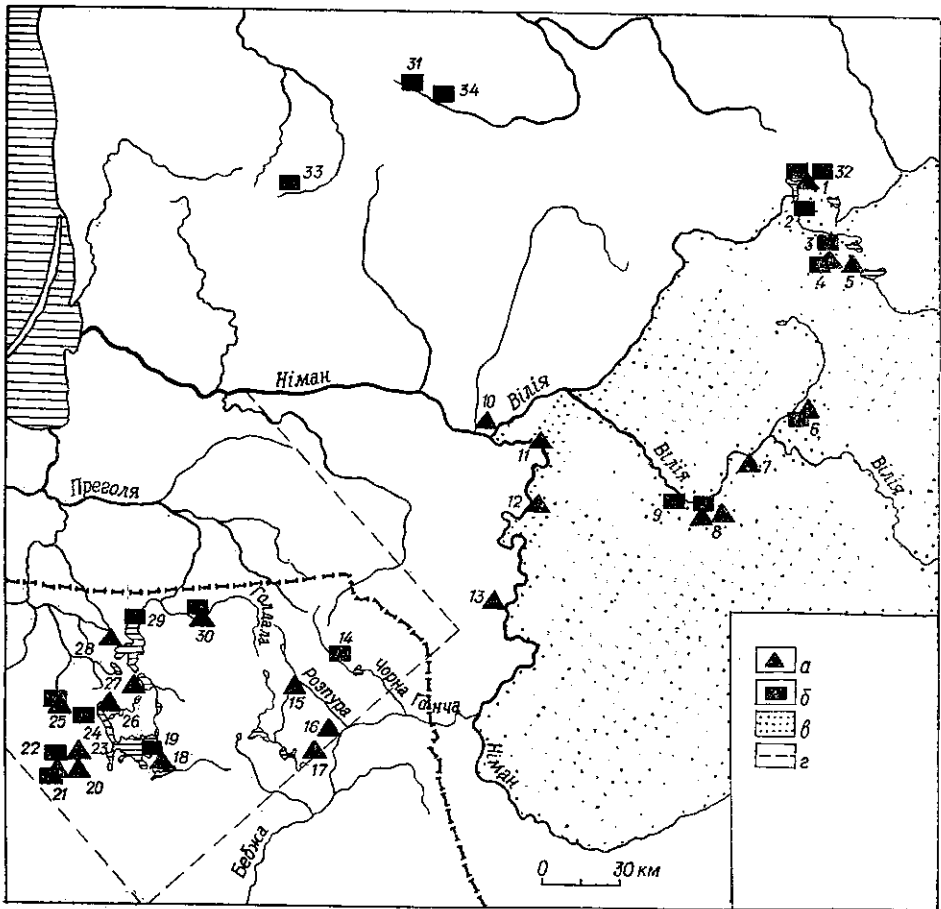

Рис. 2. Схема розповсюдження підковоподібних фібул та прикрас з емаллю «дніпровського стилю» у Литві та північно-східній Польщі.

1 — Велікушкес; 2 — Дусетос; 3 — Ейкотішкіс; 4 — Жадавайняй; 5 — Ракенай; 6 — Межоніс; 7 — Воропнішкес; 8 — Вільнюс; 9 — Курганай; 10 — Саргенай (м. Каунас); 11 — Румшішкес; 12 — Меджоніс; 13 — Бакшай; 14 — Швейцарія; 15 — Рачкі; 16 — Нетта; 17 — Барглюв Дурни; 18 — Вішка; 19 — Здори; 20 — Нові Зіздаруй; 21 — Бабєнта; 22 — Махари; 23 — Мойтини; 24 — Нікутово; 25 — Сндрихово; 26 — Бартліково; 27 — Богачево Куля; 28 — Лабапа; 29 — Руська Весць; 30 — Грунайкі; 31 — Рудішкяй; 32 — Пакачине (гор. «Дембай»); 33 — Мауджорай; 34 — Лінкайяй.
 а — підковоподібні фібули; б — емалеві прикраси, стилістично подібні до середньодніпровських; г — межі розповсюдження могильників західнобалтійської культури (за Я. Ясканісом); е — культура штрихованої кераміки (за О. Данілайте).

мально-типологічного аналізу археологічного матеріалу. Принципи її викладені свого часу В. А. Городицим¹⁴, розвинуті А. В. Арциховським¹⁵, а в останній час В. М. Гладиліним¹⁶ стосовно до ранньопалеолітичних виробів з каменю, які, на наш погляд, можуть бути залучені і до підковоподібних фібул з емаллю та інших виробів кола емалей.

¹⁴ Городиц В. А. Археология. Т. 1. Каменный период. М., 1923, с. 18, 21.

¹⁵ Арциховский А. В. Курганы вятичей. М., 1930, с. 7 и сл.

¹⁶ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976, с. 6, 27—34.

Подібна класифікація повинна: 1) бути максимально детальною й охоплювати всі важливі ознаки предметів, що класифікуються; 2) ґрунтуватися на принципі багатоступінчастого взаємопідпорядкованого підрозділу; 3) розподіл виробів на кожному таксонометричному рівні необхідно провадити за єдиними критеріями з додержанням правил поділу обсягу поняття; 4) значимість та обсяг ознак, за якими підрозділяються вироби, повинні зростати від більш низьких та більш дробних таксонометричних одиниць до більш високих та загальних; 5) критерії підрозділу повинні бути чіткими та реальними, тобто не тільки теоретично припустимими, але й такими, що можуть застосовуватися на практиці; 6) у номенклатурі треба відбити основні ознаки виділених модифікацій; 7) понятійний апарат номенклатури повинен бути однозначним¹⁷.

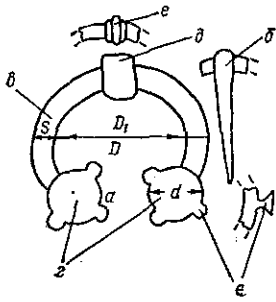

Рис. 3. Деталі форми та основні параметри підковоподібних фібул.

a — корпус; *b* — голка; *c* — дужка; *d* — кінцеві щитки; *e* — центральний щиток; *e* — намистина; *e* — відростки; *D* — зовнішній діаметр; *D*₁ — внутрішній діаметр; *d* — діаметр кінцевого щитка; *S* — ширина дужки.

Відповідно до цього зупинимося на основних ознаках, що характеризують підковоподібні фібули кола виїмчастих емалей. Їх можна поділити на три групи: 1) конструктивні, що описують будову предмета, його складові частини; 2) стилістичні, що описують загальну форму виробу, конфігурацію окремих деталей форми, орнаментацию; 3) метричні, що описують розміри та пропорції фібул.

Конструкція фібул двочленна. Вони (рис. 3) складаються з корпусу та голки. Голка закріплювалась вушком на дужці корпусу, яке іноді утворювалось кількома обертами стрижня, але переважно одним.

Підковоподібний корпус поділяється на дужку і кінцеві щитки. У більшості випадків на центральній частині дужки наявне розширення-намистина або центральний щиток, що правило як обмежувач голки. Кінцеві дископодібні щитки

орнаментовані гніздами емалі, що утворюють емалевий рисунок, монохромний чи поліхромний, інколи наявні карбовані чи гравіровані композиції, які оточують рисунок емаллю. Центральний щиток мав різноманітну форму і також прикрашався емаллю. Дужка прикрашалася іноді гравіровками чи карбуванням. Корпус і окремі його деталі мали різної форми відростки, які, проте, не були обов'язковим компонентом.

Пропорції фібул визначаються співвідношенням внутрішнього (*D*₁) та зовнішнього діаметрів корпусу у найбільшому розширенні (*D*), не враховуючи відростків (при їх наявності); а також співвідношенням ширини дужки (*S*) до діаметра кінцевих щитків (*d*).

Можна бачити, що найбільш загальною ознакою, що дозволяє об'єднувати фібули в єдину стилістичну групу, є форма корпусу та його складових частин. Решта ознак їм підпорядковані. Наявність інших елементів: розширення на дужці, відростків, орнаменту — в принципі не є обов'язковим для кожного екземпляра (рис. 4). Натомість, скажімо, дископодібні кінцеві щитки з плоскою поверхнею самі по собі придатні для вміщення різних орнаментальних композицій.

Уніфікація номенклатури щодо назви основних ознак фібул (рис. 3) та їх кореляція (рис. 4—5) дозволяє уявити собі взаємозв'язок ознак стилістичних і метричних¹⁸.

¹⁷ Гладимин В. Н. Указ. соч., с. 33—34.

¹⁸ Про значення застосування кореляційних таблиць див.: Фролов И. К. Вказ. праця, с. 41; Фролов И. К. Фибулы-броши с выемчатой эмалью.— КСИА АН СССР, 1964, № 140, с. 21 и сл.

Так, невеликим екземплярам розмірами $Q = 4,5-5,5$ см при $S = 0,3-0,4$ см з пропорціями $D_1 : D$ понад 0,8 та $S : d$ менш за 0,3 відають кінцеві щитки з невеликими окремими гніздами емалі, що утворюють різні рисунки, оточені гравірованими колами (рис. 4, I, II, III, 3, 21; V, 11, 22; 5, 1-3, 11, 21, 22, 35).

Масивніші фібули, де $D = 5,5-7$ см при $S = 0,5-0,7$ см з пропорціями $D_1 : D = 0,3-0,45$ та $S : d = 0,7-0,85$, мають суцільні гнізда, що займають більшу площу на кінцевих щитках та інші орнаментальні ознаки (рис. 4, III, 4; IV, VI, 13-14, 38, 59, 56; VII, 15; 5, 4, 13-14, 38, 59, 56, 15).

Наймасивніші екземпляри, де $D = 5,5-10$ см при $S = 1-2$ см з пропорціями $D_1 : D = 0,6-0,75$; $S : d$ переважно понад 0,5, оздоблені найбагатше (рис. 4, V, 30; VI-VII; 5).

Кореляція стилістичних ознак дозволяє дослідити еволюцію техніки орнаменталізації, зокрема емалевої, та іконографії орнаментів.

Запропонована класифікація складається з трьох таксонометричних рівнів — серія, тип, варіант, виділених на підставі стилістичних ознак за мірою їх загальності. Серії виділено за технікою та іконографією емалевої орнаменталізації кінцевих щитків; типи — за конфігурацією розширення на дужці; варіанти — за характером відростків (при наявності останніх)¹⁹.

Побудова схеми відносної хронології ґрунтується на синхронізації ознак типів та варіантів різних серій за кореляцією: сукупності техніко-стилістичних прийомів виготовлення та орнаменталізації фібул (рис. 4), а також метричних співвідношень (рис. 5).

Приклади синхронізації різнотипних виробів за стилістичними ознаками відомі з робіт А. К. Амброза та І. П. Засецької²⁰.

Синхронні виробы об'єднуються у відносно-хронологічні горизонти-фази. Останні розташовуються «по вертикалі» від ранніх до пізніх та утворюють періодизаційну схему, вірогідність якої перевіряється знахідками у датованих комплексах²¹.

Наводимо загальну характеристику виділених серій підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей. Назви невеликих за чисельністю серій подаються за пунктами знахідок, а численніших — за основними регіонами поширення²².

I. Серія Бабінта I — Букрин I (рис. 4, 1, 35; 5, 1, 35; 6, 1, таблиця, 1, 35). Вона характеризується наявністю «пунктирних» композицій на кінцевих щитках, що утворені наколами чи крапкоподібними гніздами, зокрема по краях та в центрі. Тип 1 — без розширення на дужці (рис. 6, 1). Тип 2 — з намистиною-обмежувачем (рис. 6, 2). Емалі немає або не збереглась.

II. Серія Липлява (рис. 6, II; 4, 2; 5, 2; таблиця, 2). Виділена умовно, оскільки представлена поки що єдиною знахідкою. Остання характеризується червоним емалевим рисунком у вигляді «квітки» у пунктирному карбованому (накольчастому) подвійному колі, утвореному шістьма окремими трикутними гніздечками («пелюстками») з крапкоподібним центральним гніздом.

¹⁹ Запропоновані назви таксонометричних одиниць класифікації використовуються у роботах по вивченню фібул: *Almgren O. Studien über nordeuropäischen Fibelformen. Der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der Provinzialrömischen und Südrussischen Formen.* Stockholm, 1897; CAN, 1966, DI — 30.

²⁰ Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.). — КСИА АН СССР, 1968, № 113; *Засецкая И. П.* О хронологии и культурной принадлежности памятников южнорусских степей и Казахстана гуннской эпохи. — СА, 1978, № 1.

²¹ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — СА, 1971, № 2, с. 97.

²² Приклади назв за «географічним» принципом див.: Амброз А. К. Фібули, с. 35, 52, 57—58; *Werner J. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts.* — In: Reinecke Festschrift. Mainz, 1950, S. 150.

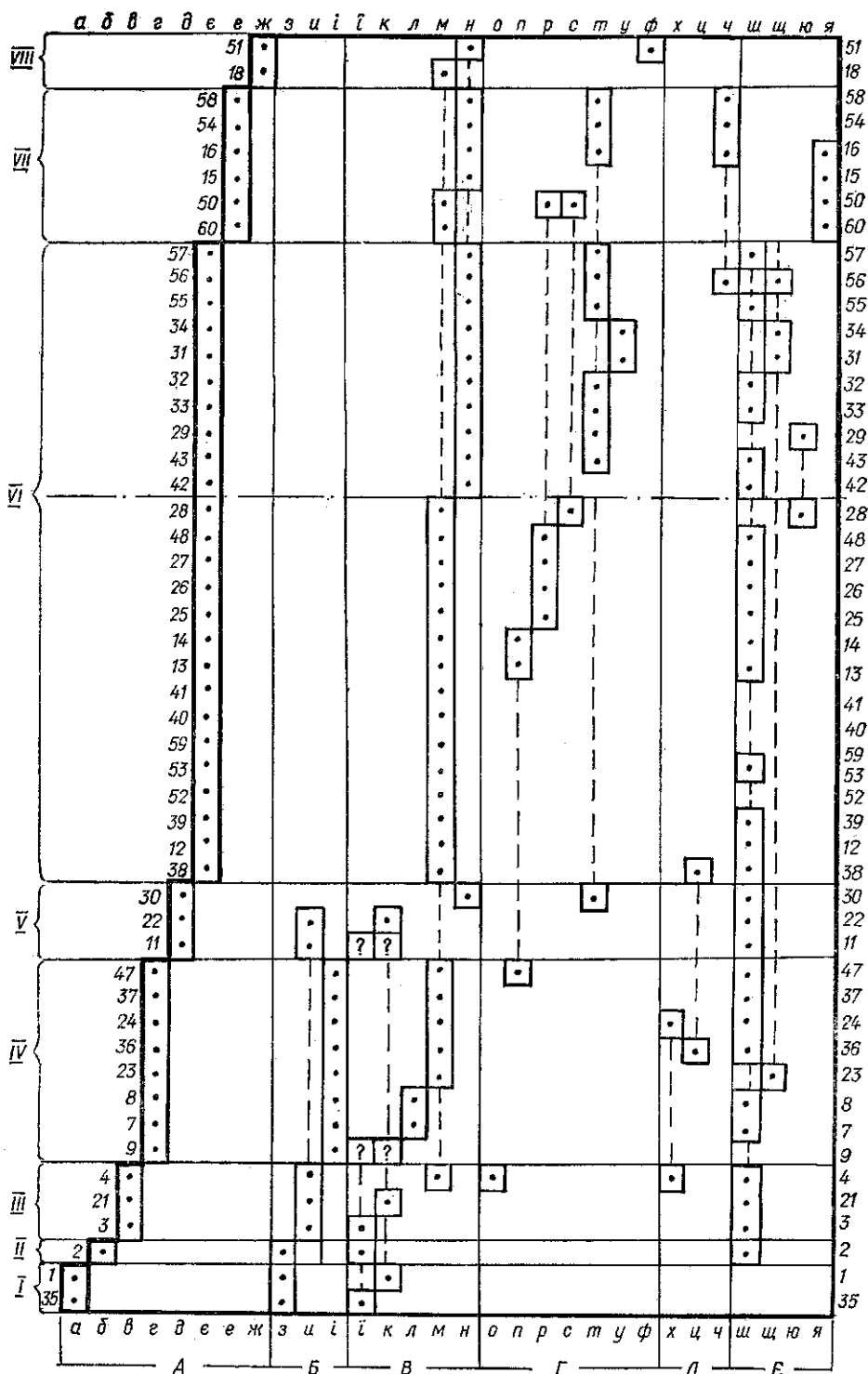

Рис. 4. Основні ознаки підковоподібних фібул.

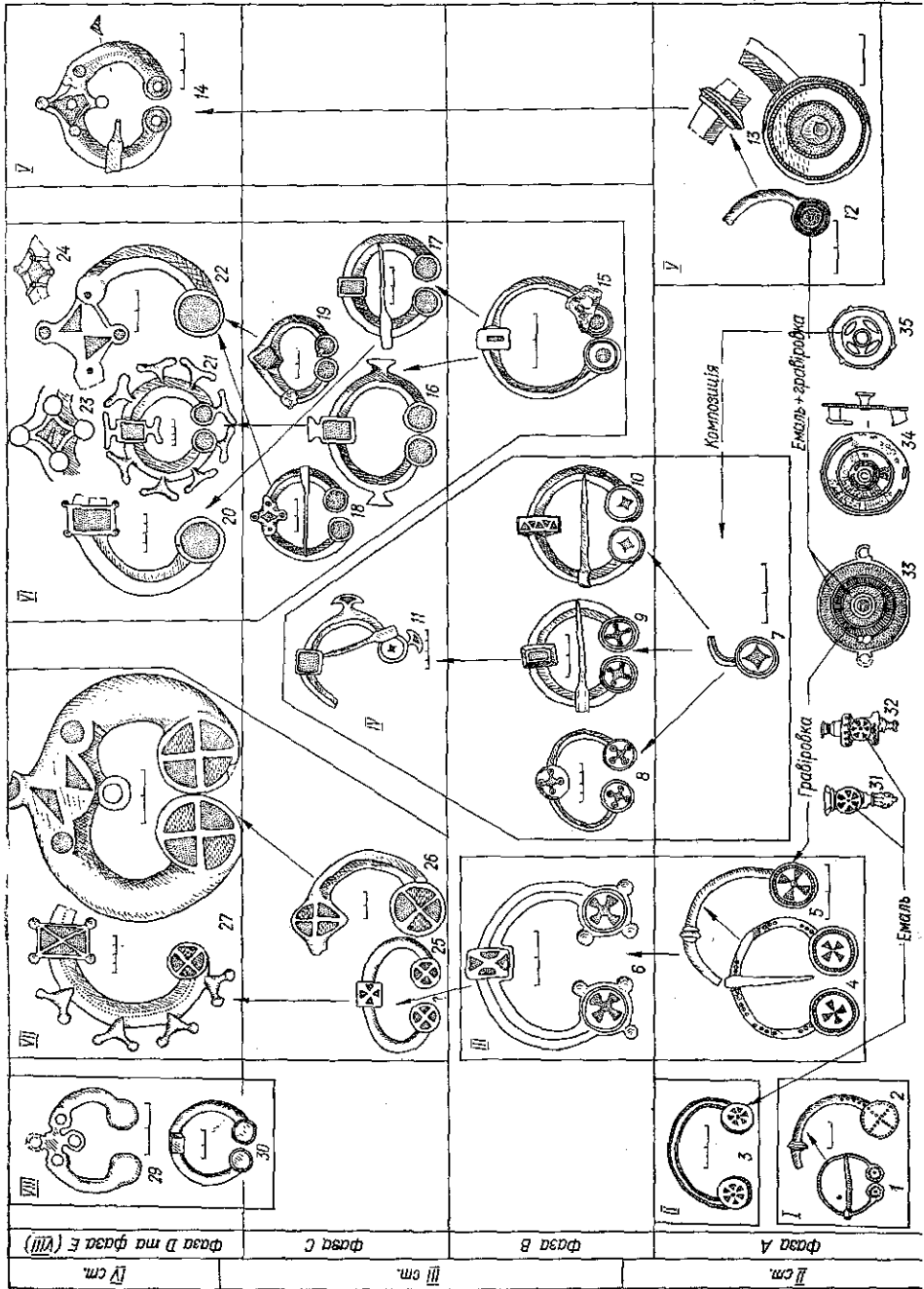
А — «Малюнок» на кінцевих щитках; а — пунктирні композиції; б — «квітка», в — «мальтійський хрест»; г — ромб; д — кільце; е — коло; е — сектори; ж — гладкі неорнаментовані.
 Б — карбування та гравіровки на кінцевих щитках: з — «наколи»; и — «рубчасте гравіроване коло»; і — лінійне гравіроване коло.
 В — характер розширення на дужці: — розширення відсутнє; к — «намистина»; л — круглий щиток; м — прямокутний щиток; н — ромбоїдальний щиток.

Рис. 6. Відносна та абсолютна хронологія фіксованих фігурних фігур та деякі провінційно-римські прототипи.

Римські цифри позначено номери серій.

- 1 — Бабента I; 2 — Букрин I; 3 — Диллава; 4 — Гростянець; 5 — кол. Вільняська губ.; 6 — Черняхів I; 7 — Букрин II; 8 — Голова'ятине; 9 — Баргуз Даври; 10 — Румшакес; 11 — кол. Вітебська губ.; 12 — с. Гращина; 13 — Малишка (деталь); 14 — Мельжоніс; 15 — Мойтнін; 16 — невідоме місцеве походження на Київщині; 17 — Нетта; 18 — Рачки; 19 — Вішка; 20 — Бакшай (деталь); 21 — Ракедай; 22 — Гріхорченське (деталь); 23 — Бакшай (деталь); 24 — Мельжоніс (деталь); 25 — Пурово; 26 — Хмільна; 27 — Ябара С (деталь); 28 — невідоме місцеве походження на Київщині; 29 — Черняхів II; 30 — Ярає; 31 — 35 — провінційно-римські емалеві фібули.

34, 38—39, 42—43, 48, 52—53, 55—57, 59; таблиця, **12—14, 25—29, 31—34, 38—43, 48, 52—53, 55—57, 59).** Вона характеризується колоподібним емалевим рисунком, утвореним великими великими круглими гніздами емалі, що переважно займають всю площу щитків.

Тип 1. Прямокутнощиткові (рис. 6, **15—17, 20—21**). Варіанти: А — без відростків — Мойтини, кол. Київська губ., Нетта, Кузнечики, Графська Гора та знахідка з Мордовії (рис. 6, **15, 17**; таблиця, **12, 38—39, 52—53, 59**); Б — з сокироподібними відростками — кол. Київська губернія (рис. 6, **16**, таблиця, **13—16**); В — з гульками — Бакшай (рис. 6, **20**); Г — з луноподібними відростками (рис. 6, **21**, таблиця, **25—27**).

За літературними даними, до варіанта А можна віднести ще дві фібули з Мазурії (таблиця, **40—41**) *. Емаль — переважно червона.

Тип 2. Ромбощиткові (рис. 6, **18—19, 22—24**). Варіанти: А — без відростків — Вішка (рис. 6, **19**); Б — з дископодібними відростками на щитку — Бакшай, кол. Вільнюська губ., Рачки, Муром, Кузьмінське, Гріхорученське (рис. 6, **18, 22—23**; таблиця, **29, 32—33, 42—43, 55—57**); В — з циліндричними виступами на центральному щитку — Воропнішкес, Меджоніс (таблиця, **31, 34**, рис. 6, **24**). Емаль — червона, зелена, жовта.

VII. Серія Дніпровсько-Волзька (рис. 6, VII; **4, 15—16, 50, 54, 58, 60**; **5, 15—16, 50, 54, 58, 60**; таблиця, **15—16, 50, 54, 58, 60**). Вона характеризується рисунком кола, поділеного на сектори, з різнокольоровою навхрест розташованою емаллю у секторальних гніздах.

Тип 1. Прямокутнощиткові (рис. 6, **25, 27**). Варіанти: А — без відростків — Дурово (рис. 6, **25**); Б — з відростками — Ябара С (рис. 6, **27**). Характер рисунка на центральному щитку у даних фібул нагадує кінцеві.

Тип 2. Ромбощиткові (рис. 6, **26, 28**). Варіанти: А — без відростків — Хмільна (рис. 6, **26**); Б — з дископодібними відростками — кол. Київська губернія, Кір'янове, Дьякове (рис. 6, **28**; таблиця, **16, 54, 58**).

VIII. Серія Черняхів II — Ярве (рис. 6, VIII, **4, 18, 51**; **5, 18, 51**; таблиця, **18, 51**). Характеризується гладким корпусом без емалі. Тип I. Прямокутний центральний щиток — Ярве (рис. 6, **30**). Тип 2. Ромбоїдальний щиток — Черняхів II (рис. 6, **29**).

На Середньому Подніпров'ї не виявлено аналогій фібулам локальної Північноестонської серії, наявної також у Фінляндії та Швеції²³, а також типу знахідки з Моціянського городища²⁴. У зв'язку з цим останні докладно не розглядаються.

З Середнього Подніпров'я походять ще чотири підковоподібних фібули кола виїмчастих емалей, які не збереглися і відомі лише за більш-менш докладними описами. Фібула з Конончі (Кононча II, таблиця, **10**), за описом М. О. Макаренка, мала «на кінцях» орнамент у вигляді хреста «...з розширеними кінцями», що наближує її до екземплярів з «мальтійським хрестом», або «хрестом з очками» на щитках (пор. рис. 6, III—IV). В колекції Ф. Ф. Кундеревича зберігалася фібула з колишнього Канівського повіту (таблиця, **17**) з «...колоподібними кінцями, прикрашеними гравіровкою», що наближує її до екземплярів перших п'яти серій. Інші екземпляри (таблиця, **19—20**) визначити важко за браком даних.

Така у загальних рисах типологічна характеристика підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей з Середнього Подніпров'я та їх ана-

* Посилання на джерело див. у таблиці.

²³ Шмидехельм М. Х. Указ. соч., с. 117, рис. 28, 4. Hackman A. Op. cit., S. 205, abb. 1; Hjärne E. Op. cit., fig. 1a.

²⁴ А. С. Указ. соч., с. 179, рис. 245.

логів з інших територій. Більш детальні характеристики згаданих фібул для кожного конкретного екземпляра можна бачити на рис. 4—5. Простежений взаємозв'язок стилістичних, а також в ряді випадків стилістичних та метричних ознак (пор. рис. 4—5) дозволяє виділити відносно-хронологічні горизонти — фази розвитку підковоподібних фібул кола виймчастих емалей.

Фаза А — серія I, II (Липлява); серія III, тип 1—2; серія V (Гришинці — Малишки). Синхронізація ґрунтується на близьких пропорціях (рис. 5, 1—3, 11, 21—22, 35), наявності вузької, переважно округлої в перетині дужки без розширення або з намистиною (рис. 6, 1—5, 7, 12—13). Рисунок складається з окремих маленьких гнізд: крапкоподібнотрикутних, кільцеподібних, хрестоподібних, ромбичних, обов'язково заключених у карбоване (пунктирне, гравіроване) коло.

Фаза В — серія III, тип 3; серія IV (крім варіанта з сокироподібними відростками). Синхронізують пропорції (рис. 5, 4, 23, 24, 36—37, 38, 47), а також наявність одного суцільного круглого або хрестоподібного (ромбичного) гнізда у карбованому колі (в основному, лінійному, одинарному чи подвійному — рис. 6, 15, 6, 8—10), окремих великих гнізд на центральному (рис. 6, 6, 10, 15) тощо.

Фаза С — серія IV, тип 2, варіант з відростками; серія VI, тип 1, варіанти А—Б; тип 2, варіант А — частково Б; серія VII, тип 1, варіант А; тип 2, варіант А (рис. 6, 16—19, 25—26) стилістично близькі. Синхронізують пропорції та розміри (рис. 5, 13—14, 42—43, 52—53, 59, 47, 56—57).

Фаза Д — серія V, тип 2; серія VI, тип 1, варіант В—Г; тип 2, варіанти Б (Бакшай, Муром, Гріхорученське), а також В; серія VII, тип 1, варіант Б; тип 2, варіант Б (рис. 6, 14, 20—24, 27—28). Синхронізують розміри та пропорції (рис. 5, 25—28, 48, 29—34, 54—55, 58), а також стилістичні ознаки, які поєднують екземпляри різних серій, зокрема відростки-гульки (рис. 6, 20, 26) та луноподібні (рис. 6, 21, 26), орнаментация центрального щитка тощо (рис. 6, 14, 22, 23, 27). Характерну рису цієї фази становлять, таким чином, «гібридні» екземпляри, чого немає у попередніх, які вказують на синхронні деталі стилю.

Фаза Е — серія VIII. Вона виділена умовно, оскільки фібули цієї серії за стилістичними ознаками не можна синхронізувати з попередніми, хоч пропорції їх відповідають деяким попереднім (рис. 5, 8, 57; 6, VIII).

Беручи до уваги спостереження дослідників над еволюційними особливостями підковоподібних емалевих фібул, можна передбачати послідовну хронологічну зміну описаних відносно-хронологічних фаз від А до Д, на що чітко вказує зростання співвідношення $S : d$, яке визначається збільшенням ширини дужки, у цьому ж напрямку збільшується і багатство емалевого оформлення: гнізда зростають, стають глибшими. У фазах С і Д наявні екземпляри з поліхромною емаллю на кінцевих щитках, а «барочні» екземпляри мають додаткове багате оформлення відростками по корпусу.

Резюмуючи основні риси розвитку підковоподібних фібул кола виймчастих емалей, слід зазначити: у плані конструктивному особливих змін не відбувається; еволюція стилістичних ознак проходить у плані збільшення площі емалі на корпусі за рахунок зростання розмірів емалевих гнізд на кінцевих щитках (кілька маленьких змінюються одним або чотирма (серія VII) великими); з'являється центральний щиток, для емалевого оздоблення якого характерні ті ж самі особливості еволюції, що і в попередньому випадку; зникають гравіровані чи карбовані кола навкруги рисунка кінцевих щитків, характерні для фаз А—В з'являються відростки спочатку на кінцевих щитках (фаза В), а згодом по корпусу (фаза С), набуваючи «барочності» (фаза Д); різноманітні емалеві рисунки кінцевих щитків (фаза А—В) набувають ста-

лості (фаза С і особливо D), що стосується і оформлення центральних п'ятків; хрестоподібні кільцеві, ромбічні композиції на кінцевих шитках спочатку наявні, а на центральних (фаза В—С) зникають (фаза D); в кожній наступній фазі спостерігаються форми попередньої (пор. рис. 6, III—VI); не виключена спадкоємність між формами серії III та VII (пор. рис. 6, 6, 25), композиціями серії IV та центральних п'ятків типу 2, серії VI (пор. рис. 6, 8, 18), а також VII (пор. рис. 6, VII).

В цілому кожну з описаних серій можна уявити у вигляді невеликого типологічного ряду, в якому відбуваються описані вище зміни. Це надає загальному типологічному рядові розгалуженості («деревоподібності»), що, імовірно, можна пов'язати з одночасовим використанням давніми майстрами різних стилістичних прийомів оздоблення фібул. Останнє має яскраве підтвердження у «гібридних» екземплярах фази D (пор. рис. 6, III—VII).

Що ж стосується позбавлених емалі фібул фази E, то місце їх у відносно хронологічній схемі знайти важче. З одного боку, це можуть бути «дешевші» наслідування емалевим зразкам, але не можна виключити і їх так би мовити «вироджений» характер, що робило б їх заключною фазою у розвитку підковоподібних емалевих фібул. Подібний характер заключного типу фібул трапляється серед екземплярів трикутної²⁵, а також T-подібної форми²⁶.

Описані вище особливості дозволяють уявити три стадії розвитку підковоподібних фібул: початкова, або рання (фази А—В), розвинута (фази С—D) та, імовірно, заключна, або пізня (фаза E).

Показники синхронізації ознак фібул у середині окремих фаз дозволяють ставити питання про можливість розповсюдження абсолютних дат фібул, що походять з датованих комплексів на всю фазу²⁷.

Прибалтійські зразки з фази А датуються в літературі II або II—III ст. (Вільнюська губ.; Бабієнта I; Малишки)²⁸. З цих фібул лише знахідка з західнобалтійського могильника Бабієнта I (пох. 57) виявлена у комплексі. Її супроводжувала провінційно-римська кругла фібула з емаллю типу знахідки з латвійського могильника Гайліші (рис. 6, 1, 34)²⁹. У сучасній літературі такі фібули датують II ст., в основному — його другою половиною³⁰. На другу половину II ст. припадав їх вивіз на «варварські» території³¹.

Датуванню фібули з Бабієнти другою половиною II ст. відповідають стилістичні особливості фібул інших серій фази А. Порівняння техніки нанесення емалі у невеликі окремі трикутні та кільцеподібні гнізда, оточені пунктирними та рубчастими гравірованими колами з виробами провінційних майстерень I—II ст., які у другій половині II ст. вивозилися на північ та схід³² (рис. 6, 31—35), показує їх близьку подіб-

²⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 56.

²⁶ Махно Є. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника.— В зб.: Середні віки на Україні. К., 1971, с. 92, рис. 4, 1—2.

²⁷ Пор. Амброз А. К. Проблемы..., с. 97.

²⁸ LLM, 1958, kn. 1, s. 346, N 168; LAA, kn 4, p. 107; Moora H. Zur Frage., S. 84; Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии. Минск, 1978, с. 36—37; Старажытныя скарбы Беларусі. Минск, 1971, № 6.

²⁹ Thomas S. Die provinzialrömischen Scheibelfibeln der Römischen Kaiserzeit in Freien Germanien.— BJV, 1966, N 6, S. 126—130; Michelbertas M. Prekybiniai risiai su Romos imperija.— In: Lietuvos Gyventoju prekybiniai risiai I—XIII a. Vilnius, 1972, p. 30—31; Moora H. Zur Frage., S. 80.

³⁰ Thomas S. Op. cit., S. 146—148.

³¹ Амброз А. К. Фібулы юга..., с. 29.

³² Там же, табл. 14, 8, 11; Спицын А. А. Указ. соч., с. 155, рис. 148; Thomas S. Op. cit., S. 127. abb. 2; S. 146—148, taf. 10, 1, 3—4.

ність. Чаявність на найбільш архаїчних підковоподібних фібулах орнаментальних композицій, які майже точно копіюють прийоми оздоблення провінційних зразків, датованих вказаним часом, дає опосередковану можливість відносити фібули фази А до II ст., скоріше за все — до другої половини цього століття (пор. рис. 6, 31—32 та 2—4; 33 та 3—4, 12—13).

Малоймовірно пізніше виникнення подібних наслідувань, оскільки б тоді це пов'язувалося з часом, коли таких прототипів в ужитку не було. Випадковість у збігові цілого комплексу технічних та стилістичних прийомів орнаменталі «варварських» та провінційних зразків малоймовірна, оскільки сама техніка виїмчастої емалі запозичена з саме таких «галло-римських» виробів³³. У даному випадку вдається конкретно простежити не тільки запозичення самої техніки, а й орнаментальних композицій та технічних прийомів гравіровки, самого нанесення емалі тощо. Таким чином, фазу А, на наш погляд, можна датувати другою половиною II ст. Посередню таку дату дає можливість пропонувати і нижня дата фібул фази В.

Для знахідок з Литви (Саргенай, Румшішкес) запропоновані дати II або II—III ст.³⁴, для знахідок з Польщі (Барглув, Лабапа, Мойтини) — перша половина III ст. або навіть дещо раніший час^{35—36}.

Останні дати солідно обгрунтовані на підставі поховання 4 могильника Барглув Двурни та горизонтальної стратиграфії могильника Мойтини (фібула з пох. 35). З урахуванням деяких інших даних, можна передбачати датування цих фібул кінцем II — першою половиною III ст.

Поховання 203/234 з центральнолитовського могильника Саргенай крім фібули включало два вузьких пластинчастих браслети з звуженими рубчастими кінцями, орнаментованих горизонтами «очків» та насічок, датованих II—III ст.^{37—38} Детальна типологія та хронологія подібних браслетів недостатньо розроблена, але типологічно вони ймовірно є похідними від форм II ст.³⁹ та, в свою чергу, передують ширшим пластинчастим браслетам III—IV ст.⁴⁰ Імовірно, їх можна датувати вужче, кінцем II — початком III ст.

З огляду на це датування фібул фази В можна передбачати в межах кінця II — першої половини III ст., оскільки даних про знахідки в пізніших комплексах немає.

Разом з тим знахідки з Литви та Північно-Східної Польщі серії III типологічно є похідними від дніпровських (Оболонь, Букрин), що мали вузькі дужки фази А (пор. рис. 6, I—III, IV, 7).

Хронологія фази В, таким чином, показує верхню хронологічну межу для фібул фази А: кінець II ст. Зрозуміло, що це стосується перш за все часу виникнення вказаних форм. Наскільки довго вони були в ужитку, поки що можна судити лише для датованих прибалтійських форм.

³³ Кондаков Н. П. История и памятники византийской эмали.— В кн.: Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. СПб., 1892, с. 17—21; Спицын А. А. Указ. соч., с. 42.

³⁴ LLM, kn. 1, N 166, p. 346; LAA, kn. 4, s. 107.

^{35—36} Пор.: RB, 1974, N 12, s. 64, tabl. 1, 5, s. 56—57, 86—87.

^{37—38} Kulikauskas P. Emalioštieji dirbiniai Lietuvoje.— VDKMM, 1941, N 1, p. 46—47; Каунаський ДІМ, № 1616: 7—8. Щиро дякую А. Баублісу (Каунас) за надіслані описи та малюнок. Аналогічний див.: Moora H. Die Eisenzeit., taf. XXI, 2—4, taf. XXII, 1—3; Moora H. Die Eisenzeit., S. 378—379.

³⁹ LAA, kn. 4, zem. 52, 1.

⁴⁰ Kulikauskas P., Kulikauskiene R., Tautavicius A. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, p. 232, pav. 157.

Можливість для датування фази С дають комплекси західнобалтійських могильників: Вішка, пох. «у»; Нетта, пох. 81 а; Рачки, пох. 1. Поховання з могильника Вішка датоване в межах другої половини III — першої половини IV ст.⁴¹; поховання з Нетти — серединою — другою половиною III ст.⁴²; поховання з Рачок — першою половиною III ст.⁴³

Таким чином, суммарна дата може бути III — перша половина IV ст.

Разом з тим раннє датування комплексу з Рачок визиває сумніви, оскільки виявлені там широкі манжетоподібні браслети знаходяться в ужитку на території західнобалтійської культури з середини III ст. і наявні у комплексах другої половини III — першої половини IV ст.⁴⁴ Сама ж емалева фібула подібна до знахідки з Вішки і може бути одночасова першій. Таким чином, дата фібули з Рачок здається заниженою.

З огляду на це час появи фібул фази С, скоріш за все, повинен припадати на середину — другу половину III ст., на що чітко вказує знахідка з Нетти. В ужитку вони могли бути й пізніше (Кузьмінський могильник, пох. 21). Посередньо на цю дату вказує і наявність фібул-деривату IV серії (рис. 6, II), що пов'язується з попередньою фазою. Таким чином, фазу С датуємо серединою — другою половиною III ст.

Пізнішу межу цієї стадії, як і в попередніх випадках, показує нижня межа наступної стадії D. Підстави для її абсолютного датування дають об'єкти культури східнолитовських курганів: Межоніс, кург. 2, зод. 5; Меджоніс, пох. 1 та 3. у літературі для цих матеріалів пропонується дата IV—V ст., а також — друга половина III — перша половина IV ст.^{45—46}

Більш обгрунтованим здається останнє датування, оскільки воно базується на детальному аналізі культурно-споріднених з литовськими матеріалів західнобалтійської культури, за матеріалами масових могильників з горизонтальною стратиграфією⁴⁷. Щодо литовських матеріалів такого аналізу поки що не проведено, а, як зазначається в літературі, система хронології археологічних пам'яток Литви римського часу ґрунтується на «омолоджених» датах системи Н. Оберга — Х. Кемке, яка на сьогодні переглянута у бік повернення до більш давньої системи О. Тішлера — Е. Блюме, уточненої новими матеріалами.

На наш погляд, типологічні особливості фібул згаданого типу дозволяють відносити їх до кінця III—IV ст., на що, з одного боку, вказують деякі архаїчні риси (кільцеподібні гнізда на фібулі з Межоніс), що є ремінісценцією ще фази А. Крім того, виступи-циліндрики на щитках фібул з Меджоніс та Воропнішкес характерні для естонських фібул типу Тюрсамяе IV ст.^{47—49}

З горизонтом речей V ст. підковоподібні фібули з емаллю не зустрінуті, як подібні до схарактеризованих, так і інші форми.

⁴¹ Стадії C₂—C₃ (за Е. Окулічем) або C₂ (за Я. Ясканісом): Okulicz J. Pradzieje, s. 443; Jaskanis J. Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego.—MSW, 1977, N 4, s. 343.

⁴² Поховання належить до ранньої фази могильника, початок C₂: Kaczynski M. Problem zróznicowania wewnętrznego «kultury sudowskiej» w późnym podokresie wpływów rzymskich i okresie wędrówek ludów.—Prace archeologiczne, 1976, z. 22, s. 276, тис. 5, 8, s. 277.

⁴³ Okulicz J. Op. cit., s. 412.

⁴⁴ Kaczynski M. The Cemeteries dating from the Roman and great migration period in the Augustow Great Lakes Region.—ABS, 1966. N 4, s. 84—85.

^{45—46} LAA, kn. 4, p. 107.

^{47—49} Пор. LLM, kn. 1, N 246 та Шмидехельм М. Х. Указ. соч., с. 94, 158, рис. 42, 1.

Фібули варіанта Г, типу 1, серії VI походять з зруйнованих поховань та супроводжуються різночасовим матеріалом⁵⁰. Ці знахідки (Жадавайняй, Ракенай, Великушкес) датують IV ст.⁵¹ Можливість останньої дати засвідчена, з одного боку, верхньою датою городища Великушкес IV ст.⁵², а з іншого — тим, що стилістично подібна фібула серії VII (Ябара С) знайдена разом зі шпилькою, що в сучасній літературі датується III—IV ст.⁵³

Типологічно ці фібули — похідні від середньодніпровських з сокироподібними відростками попередньої фази, що дає можливість зупинитися на даті IV ст., не виключаючи, проте, і деякого удавнення.

Таким чином, за наявними матеріалами дата стадії Д розвитку підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей може бути визначена в межах кінця III—IV ст.

Що ж до фази Е, то переконливих матеріалів для встановлення точних дат немає, але і у випадку наслідування ними форм двох попередніх, і якщо оцінювати їх як «вироджені» екземпляри, дата не може значно різнитися. Показово, що «вироджений» екземпляр Т-подібної фібули кола виїмчастих емалей зустрінуто у черняхівському похованні, тобто стосовно до інших емалевих форм дата подібних екземплярів не пізніше за IV — початок V ст.⁵⁴

Таким чином, за наявними матеріалами фібули датуються: фаза А — друга половина II ст., фаза В — кінець II — перша половина III ст., фаза С — середина — друга половина III ст., фази D — Е — кінець III — перша половина або все IV ст.

Що ж стосується фібул Середнього Подніпров'я, то можна бачити факт наявності тут основної маси фібул ранньої стадії (друга половина II — перша половина III ст.) — 11—12 екз. проти 5—6 екз. у Прибалтиці (рис. 7, а—б); кількість фібул фази С — майже однакова 4 проти 4—6; лише екземплярів фази D у Прибалтиці набагато більше (рис. 7, в—г).

Показово і те, що у Мазурії остання фаза не представлена зовсім, а фібули серії VII, для Прибалтики загалом не характерні, розповсюджені в основному на схід від Дніпра (рис. 7, в—г).

Картографування фібул по серіях і фазах дозволяє висловити сумнів щодо прибалтійського походження ранніх форм підковоподібних фібул на Середньому Дніпрі. Хоча вони являють собою окремі знахідки і лише одна пов'язана з поселенням на Оболоні, виключити їх з Прибалтики, де відсутні прототипи, мало ймовірно. Топографія знахідок та наявність ранніх ланок типологічних рядів (серія III—V) може свідчити про наявність місцевого центра⁵⁵. В цьому випадку єдина знахідка ранньої фази в Мазурії (Бабієнта), де досліджені багаті могильники з різноманітними бронзовими виробами, але без ранніх емалей⁵⁶, може розглядатись і як імпортна або копія дніпровських. Те ж саме можна сказати і про знахідки з басейну Вілії, з території культури штрихової кераміки, де місцевого виробництва теж

⁵⁰ Скроневі кільця, гривни з конічними кінцями, браслет гранчастого перетину (IV—V; III—IV ст.): LAA, кн. 4, р. 6—7, 15—16, 90—91 (Жадавайняй та Ракенай)

⁵¹ LAA, кн. 4, s. 107.

⁵² Матеріали розкопок городища Великушкес датують не пізніше IV ст. *Данилайте Е.* Штрихованная керамика в Литве: Автореф. канд. дис. Вильнюс, 1967, с. 13

⁵³ *Шмидехельм М. Х.* Указ. соч., с. 72, рис. 15, 2; пор.: LAA, кн. 4, s. 72—73; зет. 42, 2.

⁵⁴ Даткування могильника Компанійці та даного поховання не виходить за хронологічні межі черняхівської культури, запропоновані в літературі: *Шукин М. Б.* К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья.— КСИИ АН СССР. 1970, № 121, с. 110—111; *Амброз А. К.* Проблемы..., с. 98, рис. 1; 2, 8.

⁵⁵ Пор. *Рыбаков Б. А.* Указ. соч., с. 52—56.

⁵⁶ Зведення матеріалів по західнобалтійських пам'ятках Мазурії див.: *Jaskanis* Op. cit.

не було⁵⁷. Показово, що деякі форми фази С і D — деривати середньодніпровських (пор. рис. 6, 6, 25—28), а для території Прибалтики одиничні. Типологічними «спадкоємцями» фібули типу Голов'ятине, мабуть, є екземпляри північноєстонської серії⁵⁸.

На стадії С, з одного боку, ми бачимо розвиток місцевого стилю (серія VII) фібули з сокироподібними відростками (серія VI), а з другого — не виключений прибалтійський вплив (поява ромбічних центральних щитків, а можливо, і всієї серії VI з огляду на ранню знахідку з Мойтин).

Найбільш яскраві знахідки з Прибалтики фібули стадії D на Середньому Подніпров'ї представлені практично однією знахідкою серії VII.

Таким чином, можна простежити місцевий, в основі незалежний від прибалтійського, розвиток підковоподібних емалевих фібул Середнього Подніпров'я, які навіть окремими знахідками представлені досить цілісно, з яскравими локальними рисами на ранній стадії розвитку (намистини на дужці, емалеві композиції фази А), які наявні і на розвинутій стадії (серія VII; сокироподібні відростки).

Принциповим щодо питання про походження цих прикрас на Середньому Подніпров'ї є описані наслідування провінційним емалевим прикрасам, наявні тільки на середньодніпровських формах, що дозволяє ставити питання про виникнення тут емалевих прикрас вже у другій половині II ст. н. е. з проникненням деяких форм у Прибалтику, не виключаючи можливості зворотніх впливів на розвинутій стадії.

На знайомство з виробами емальєрних провінційних майстерень вказують знахідки імпорту⁵⁹. Можливою сировиною емалевої маси правили, імовірно, імпортовані північнопричорноморські буси, наявні також на Середньому Дніпрі⁶⁰, пов'язані з місцевими пам'ятками київського типу, що дали й знахідки прикрас з емаллю. Слід також зазначити, що серед емалевих бус червоного кольору, ідентичних за характером масі емалевих прикрас⁶¹, є датовані II—III ст.⁶²

На жаль, недостатня вивченість культури Середнього Подніпров'я II ст. н. е. не дає змоги судити про наявність місцевого бронзоливарного та скловарного виробництва, хоча знахідки такого виробництва для попередніх періодів відомі⁶³. Про культуру можливих виробників ранніх підковоподібних емалевих фібул може дати уяву знахідка з Оболоні, а також співпадання карти фібул з картою пізньозарубинецьких пам'яток I—II ст. (рис. 1). Зв'язок ранніх підковоподібних фібул з пізньозарубинецькою культурою дає можливість передбачити і знахідки у комплексах київського типу III—IV ст.⁶⁴, пов'язаних у культурному відношенні з пізньозарубинецькими.

⁵⁷ Митрофанов А. Г. Указ. соч., с. 36—37.

⁵⁸ Пор. Шмидехельм М. Х. Указ. соч., с. 117, рис. 28, 4.

⁵⁹ Крпоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе II в. до н. э.— V в. н. э.— САИ, 1970, ДІ-27, с. 115, № 1071; с. 117, № 1107.

⁶⁰ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.— Археологія 1976, № 19, с. 84; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 19, рис. 6, 3.

⁶¹ Поболь Л. Д., Наумов В. Д. О некоторых предметах материальной культуры селища Абилин.— В кн.: Докл. к XI конф. молодых ученых Белорус. ССР, нояб. 1967 с. 426—427, рис. 1 д.

⁶² Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья.— САИ, 1978, ГІ-12 с. 69, тип 104, табл. 33, 31, 31а.

⁶³ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Кнівщині в 1950 р.— АП, 1956, т. 6, с. 9, табл. II, с. 10—11; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 80—84.

⁶⁴ Козаровичі, ж. 4; Нові Безрадиці, пох. 12 та яма 1950 р.; Максимов Е. В. Орлов Р. С. Указ. соч., с. 19, рис. 6, 1; Даниленко В. М. Вказ. праця, с. 72, рис. 3 19, 29.

Проти прибалтійського походження підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей свідчить і той факт, що сама форма цих прикрас має східне походження. У басейні Дніпра та на більш східних територіях ці фібули відомі ще у скіфський час в зарубинецькій, дяківській культурах тощо⁶⁵. На територію Прибалтики вони епізодично потрапляють лише у II ст.⁶⁶, а більш-менш численними у III—IV ст. є емалеві екземпляри.

Разом з тим місцеве використання виїмчастої емалі у Прибалтиці засвідчується для II—III ст. застосуванням цієї техніки на суто місцевих виробках, але в районах, де невідомі аналогії середньодніпровським виробам, зокрема в Західній Литві^{67—68}.

Що ж до Мазурії та Східної Литви, то для ранішого, ніж III ст. часу, місцеве виробництво тут не засвідчується, зате основна маса виробів представлена підковоподібними фібулами. Показово, що наявні тут інші знахідки нечисленні і мають дніпровські аналогії (рис. 2), а в Мазурії оцінюються як дніпровські імпорти.

У зв'язку з цим можна фіксувати можливість середньодніпровських впливів на появу підковоподібних емалевих фібул у Мазурії та Литві, що могли проходити шляхом економічних стосунків за річковим шляхом Дніпро — Березина — Вілія — Німан — Чарна Ганча — Мазурські озера (рис. 7д).

На наявність такого шляху для I—II ст. вказує картографування фібул: одночлених підв'язних верхньодніпровської серії^{69—71}, а також «очкових»⁷² пруської серії, які вказують на наявність взаємозв'язків по цих річках.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу і спостереження про перенесення саме з другої половини II ст. н. е. шляхів економічних стосунків західних балтів на схід від Карпат, які йшли Дністром, Дніпром⁷³.

Наявність окресленого шляху зв'язків, який проходив через територію Середнього Подніпров'я, здається, знаходить вияв у поширенні підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей Середнього Подніпров'я на північ, а також можливий вплив пізніших прибалтійських наслідків на середньодніпровські *.

⁶⁵ Мозолевский Б. Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— СА. 1972, № 3, с. 299, рис. 34; Смирнов К. А. Дьяковская культура., с. 47—48.

⁶⁶ Puzinas J. Naujausiu proistoriniu tyrinejimu duomenys.— Senove, 1938, t. 4, кн. XV, pav. 26, 2.

^{67—68} Kulikauskas P. Op. cit., pav. 2.

^{69—71} На думку А. К. Амброза (Фібулы юга., с. 57—58, 62, 94, табл. 23, 1), на підставі цих фібул у Прибалтиці виникли інші підв'язні форми.

⁷² Ці фібули — прибалтійського походження, а на півдні є імпорти (Амброз А. К. Вказ. праця, с. 35—36, табл. 21, 4).

⁷³ Prace archeologiczne, 1976, z. 22, s. 207. Цю статтю було здано до друку, коли вийшла книга.

* Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье.— САИ, 1978, Е1-43. У книзі вміщено зведення даних про знахідки підковоподібних емалевих фібул у Східній Європі. За думкою авторки, вони, як і інші емалі, є імпортами з Прибалтики. Вони датуються III — початком VI ст. і потрапили на південь у V ст. Дані, зібрані нами, суперечать концепції цього автора. Вона ґрунтувалась на думці про відсутність місцевих пам'яток III—IV ст. (до яких характерні емалі) на Середньому Дніпрі (її робота була закінчена 1969 р.); хронологічні висновки, вміщені там, ґрунтувались на старій схемі хронології Прибалтики, що нині уточнена польськими та частково литовськими дослідниками. У зв'язку з цим принципівих змін у статтю не внесено.

Слід відзначити опубліковану Г. Ф. Корзухіною ранню фібулу з колекції Бригатавського музею (можна віднести до серії I), а також знахідку з району Шауляя

Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ

Подковообразные фибулы Среднего Поднепровья с выемчатой эмалью

Резюме

Статья посвящена одному из характерных компонентов комплекса украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля — подковообразным фибулам. Эти украшения широко использовались в литературе для решения проблемы происхождения, датировки, распространения выемчатых эмалей в Восточной Европе и их этнической принадлежности. Однако до сих пор более подробно изучались лишь прибалтийские находки, а сравнительно большая коллекция среднеднепровских (20 экз.) оставалась вне поля зрения специалистов и для рассмотрения указанных проблем почти не привлекалась, хотя и было высказано мнение об их балтском характере.

В статье предложена классификация, основанная на систематизации стилистических и метрических признаков украшений этой группы; созданная на ее основе схема относительной хронологии, соотнесенная с абсолютно датированными комплексами, содержащими подковообразные эмалевые фибулы, приводит к выводу о концентрации наиболее ранних находок (вторая половина II в. н. э.—первая половина III в.) на Среднем Поднепровье.

Однако уже в этот период данные предметы встречены и в Прибалтике (Мазурия, бассейн Вилии), видимо, как импорты или подражания.

Более многочисленные находки второй половины III—IV в. из Прибалтики свидетельствуют об интенсивном их употреблении и местном производстве, что в свою очередь могло влиять и на позднейшие среднеднепровские типы. Однако последние носят черты локальности и ближе связаны с находками на более восточных территориях (Ока — Волга).

Только среднеднепровские находки несут выразительные черты имитации галло-римских украшений II в. н. э., послуживших стилистическими прототипами (техника эмали, орнаментальные мотивы и т. д.), что в совокупности с изложенным дает возможность предполагать местное производство подковообразных фибул на Днепре. В связи с особенностями их распространения могут быть намечены пути их проникновения на другие территории (Прибалтику, Волго-Окское междуречье). Сама категория подковообразной фибулы-сьюльгамы также имеет происхождение более восточное, чем Прибалтика, что также подтверждает возможность возникновения эмалевых дериватов на Днепре.

О. І. ЖУРКО

Черняхівські житла на Середньому Дністрі

Вивченню матеріальної культури черняхівських племен Середнього Подністров'я, зокрема решток житлових споруд, завжди приділялась належна увага. І це цілком природно, оскільки ні що так повно не може відтворити умов існування людини, як житло. Воно є показником не тільки побуту і господарської діяльності, але й соціальних відносин. Тому зрозуміло, що не знаючи, в яких житлах проживали люди в дану історичну епоху, не можна створити достатньо чітке і конкретне уявлення про саму цю епоху¹. Гадаємо, що наше уявлення про населення Середнього Подністров'я у черняхівські часи залишиться неповним, якщо до уваги не буде взято його житлобудування.

(табл. 7, 1; 24, 4), не враховані нами. Авторка визначає, що підковоподібну фібулу, знайдену на Пастирському городищі (с. 69, № 57), з кінцевими шитками, збитими разом, можна віднести до серії IV. Це збільшує кількість раних форм до 14 екземплярів і може знову свідчити на користь середньодніпровського походження раних форм. Разом з тим в її роботі не враховано знахідки з Оболоні, Меджоніс, Межоніс, помилково описана фібула з Саргена (пор. с. 82, № 206).

Авторка локалізувала фібулу (табл. 1, 13) біля с. Гришциці, що збільшує кількість локалізованих пунктів Середнього Подніпров'я.

¹ Раппопорт Л. А. Картографирование типов древнерусских жилищ.— В кн.: Проблемы картографирования в языке и этнографии. Л., 1974, с. 22.